

Когнітивний підхід у лінгвістичних дослідженнях дозволяє розглядати мову як інструмент організації, породження та передачі інформації. Вивчення особливостей номінації психосоматичного аспекту енологічної лексики дозволяє виявити когнітивні особливості її творення та дослідити мотиваційну базу даних номінацій. З точки зору когнітивної лінгвістики, лексична номінація являє собою представлення знань мовними формами, а сам процес номінації – концептуалізацію знань у процесі розуміння та породження мовних та мовленнєвих форм. Мови відображають навколишню дійсність у неоднакових пропорціях. В одних мовах певне явище має безліч синонімів, тоді як в інших його позначення обмежується використанням найзагальніших слів. Крім того, цікавим є дослідження розвитку синонімічного ряду для позначення певного процесу чи явища, яке в кожній лінгвокультурі відбувається на основі певного семантичного значення.

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Нина Давидовна Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
2. *Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира* [Электронный ресурс] : Вероника Николаевна Телия // Библиотека : Теория языка. – 2006. – Режим доступа к странице : http://genhis.philol.msu.ru/article_66.shtml
3. Телия В. Н. Типы языковых значений: Связанное значение слова в языке. – М. : Наука, 1981. – 269 с.
4. *Языкознание*. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.
5. *Chatelain-Courtois M. Les Mots du ven et de l'ivresse* / Martine Chatelain-Courtois. – Paris : Belin, 1984. – 303 p.
6. *Garrier G. Histoire sociale et culturelle du vin* / Gilbert Garrier. – Larousse, 2008. – 766 p.

Джерела ілюстративного матеріалу

1. *Rabelais F. Gargantua et Pantagruel* / François Rabelais [texte transcrit et annoté par Henri Clouzot]. – Т. I, III. – Paris : Larousse, [1913–1914?]. – 176 p.

Калениченко М.М., к.філол.н., асист.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка

БЕЗОСОБОВІ РЕЧЕННЯ У ЛІНГВІСТИЧНІЙ БОГЕМІСТИЦІ

У статті проаналізовано стан дослідження безособового речення у лінгвістичній богемістиці, визначено категоріальні характеристики безособовості, способи та засоби її реалізації.

Ключові слова: безособове речення, односкладне речення, предикативна основа речення, семантичні параметри безособових речень, структурні параметри безособових речень.

В статті проаналізовано стан досліджень безличних пропозицій в лінгвістическій богемістике, определено категориальные характеристики безличности, способы ее реализации.

Ключевые слова: безличное предложение, односоставное предложение, предикативная основа предложения, семантические параметры безличного предложения, структурные параметры безличного предложения.

The state of research of impersonal sentence, the sentence in linguistic Slav philology has been analysed. The categoric characteristics of lack of personality, the methods and ways of its realization.

Key words: impersonal sentence, monosyllabic sentence, predicate stem of the sentence, semantic parameters of impersonal sentence, structural parameters of impersonal sentence.

У богемістиці структура і семантика безособових речень досліджувалися переважно в історичних та порівняльно-історичних студіях у зіставленні із характеристиками інших типів односкладних речень. Так, відомий дослідник чеського синтаксису Я. Бауер у своїх працях аналізує односкладні речення у зв'язку з реконструкціями праслов'янського речення, зосереджуючи основну увагу на фазових типах і моделях, аналізуючи їх як із позиції модальної побудови висловлювання, так і з позиції загальної граматичної побудови, зіставляючи односкладні та двоскладні одиниці, а також способів вираження предиката [Bauer 1972, 107–116]. Для нашого дослідження дуже важливим є твердження вченого, що в чеській мові доміантними завжди були двоскладні речення, які використовувалися частіше ніж односкладні, хоча деякі односкладні структури поширювалися за рахунок двоскладних, а деякі односкладні речення мали свого двоскладного відповідника: *prší / zaprší – dešť prší / zaprší*. Я. Бауер пояснює таку структурно-семантичну взаємодію у чеському синтаксисі перерозподілом між односкладними і двоскладними реченнями, що стимулювало виникнення нових типів односкладних речень з вираженням узагальненим діячем, які він називає зворотно- чи пасивно-безособовими типами, напр.: *chodilo se, hučelo* [Bauer 1972, 16].

В іншому дослідженні чеський синтаксист, розглядаючи типи слов'янських речень, пропонує диференціювати їх за структурою предикативного ядра, наголошуючи, що основна відмінність між типами пролягає у площинні комунікативній (речення розповідні, питальні, спонукальні, окличні) і у синтагматично-предикативній структурі (речення односкладні й двоскладні) [Bauer 1972, 122]. Зосереджуючи увагу на синтагматично-предикативній структурі речень, Я.Бауер зазначає, що в першу чергу мова йде про розрізнення у власне синтаксичній структурі речень, що не пов'язано безпосередньо з розмежуванням значень. Це дало йому змогу вважати двоскладними такі речення, у яких синтаксичний предикат підпорядковується суб'єкту як незалежному синтаксичному члену, односкладними він вважає речення з єдиним головним членом – носієм предикативного значення, який не підпорядковується жодному іншому члену [Bauer 1972, 129].

Аналізуючи речення двоскладної й односкладної будови у слов'янських мовах, дослідник обґрунтовує причини, які заважають чіткому розмежуванню цих структур. По-перше, у позиції синтаксично незалежного члена речення замість нормативного називного відмінка використовується родовий відмінок, уживання якого, на думку дослідника, вмотивовано семантично, а не синтаксично. Присудок, який виступає у формі 3-ї особи однини середнього роду, фактично є омонімом безособового дієслова. Що стосується чеської мови, зауважує вчений, то у процесі її історичного розвитку змінювалася частота вживання родового відмінка у значенні підмета, але структура подібних речень не змінювалася. Значення синтаксичного підмета не мають суб'єктний давальний, знахідний або орудний відмінки, оскільки не займають місце синтаксичного називного [Bauer 1972, 130].

По-друге, Я.Бауер зауважує, що в односкладних реченнях предикат має таке саме вираження, як у реченнях двоскладних, але підмет не виражений, а інколи і не може бути вираженим навіть особовим займенником. Йдеться передусім про чеські речення з узагальненим або невизначеним виконавцем дії, і предикатом у формі будь-якої особи (крім першої) однини або множини [Bauer 1972, 130].

По-третє, у чеській мові вчений виділяє речення, дія яких може бути приписана безособовому, невизначеному виконавцю (*něco, così*), а предикат виражається дієслівною формою 3-ї особи однини або множини середнього роду. Саме такі речення, на його думку,

можна вважати односкладними, а предикат – безособовим [Bauer 1972, 130]. Аналізуючи чеські реченнєві конструкції з формальним підметом *to* (напр.: *v komíně to hučí*), дослідник вважає їх реченнями з невираженим займенниковим підметом і констатує обмежене вживання речень із формальним підметом *ono*, які не вказують на конкретного діяча і навіть не вимагають його (*mrzne, prší*). Заслужують на особливу увагу також висновки чеського дослідника щодо фактів уживання у старій чеській мові речень двоскладної будови поряд із реченнями односкладної будови на позначення природних явищ, хоч ішлося передусім про приписування такої дії виконавцеві або про природний розподіл дії на виконавця і його діяльність (пор.: *sněží - padá sníh*) [Bauer 1972, 130].

Переконливою виступає також аргументація Я. Бауера щодо важливості впливу семантики на розвиток структури односкладних і двоскладних речень у чеській мові. Зокрема це стосується речень, у яких йдеться про розуміння дії як такої, що відбувається без конкретно визначеного виконавця, відмежування активної і спонтанної діяльності від об'єктивної або суб'єктивної диспозиції до дії та від психічного чи фізичного стану, який, як правило, не залежить від суб'єкта. У таких випадках до дії, на яку впливає суб'єкт, додається розрізнення агенса – пацієнта з можливістю активної або пасивної перспективи [Bauer 1972, 130]. Мова йде про узагальнену семантику, яка безпосередньо пов'язана зі структуруванням речення як одиниці спілкування, що опосередковано відображає позамовну змістову структуру комунікативної дійсності.

Треба відзначити, що в лінгвістичній богемістиці існують також інші погляди на такі речення, зокрема вони кваліфікуються як односкладні у наукових працях Й. Зубатого і Ф. Травнічека [Trávníček 1956, 167–190; Zubatý 1954, 437].

Можливості різних підходів богемістів до вивчення синтаксичної семантики у слов'янських мовах, зокрема у чеській, ускладнює традиційність вирішення цієї проблеми, що пояснюється, зокрема, складною природою самого змісту речення, у якому виділяються три рівні – денотативний, логіко-семантичний та мовно-семантичний. Якщо денотативний рівень співвідноситься з реальними ситуаціями, тобто реальними предметами й відношеннями між ними, логіко-семантичний – з логічними структурами, тобто поняттями й відношеннями між ними, то мовно-

семантичний – із семантико-синтаксичними структурами, тобто лексичними компонентами й відношеннями між ними. Відповідно до того, який із цих рівнів акцентується дослідниками, визначається характер семантичної структури речення.

На думку Г. Белічової, семантична структура речення, представлена у вигляді членів речення, є результатом взаємодії типізованого значення предиката (лексико-категоріальна семантика) і значень інших компонентів реченнєвої структури (членів речення), що у більшості слов'янських мов виявляються у категорії відмінка й системі прийменників [Běličová 1982, 6].

Вагомим внеском у теорію односкладного, зокрема безособового, речення чеської мови стали праці відомих граматистів Фр. Данеша та К. Гаусенбласа, які, аналізуючи двоскладні й односкладні конструкції, наголошували на провідній ролі семантики у формуванні структури речення. Дослідники аргументовано вважали, що типи односкладних речень передусім використовувалися для вираження дії, що не корелює з виконавцем – переважно природні явища і психофізичні стани [Данеш 1974, 90–97]. На їхню думку, носій дії може бути виражений (найчастіше за допомогою давального або знахідного відмінків), але це не справжній агенс. До цього значення також наближається дія, що сприймається як стихійна або фатальна. Невизначений виконавець може у цьому випадку виражатися орудним відмінком, але сприймається він лише як засіб, за допомогою якого була виконана дія, напр.: *Ted' podařilo se jí rukama hnouti* (F.Šrámek:280); *Ted' se tu hemžilo chlapy* (I.Klíma:76).

Окремою групою односкладних речень у чеській мові, за таксономією Фр. Данеша, є речення, які виражають схильність до дії, потенційне виконання чи невиконання певної дії залежить як від конкретної ситуації, так і від стану суб'єкта. У нашій картотеці це виявлені конструкції: *Nechtělo se mi tomu věřit* (O. Vočková:79); *Podařilo se mi* (J.Opolský:230); *Sklaplo mu v hlavě* (K. Mašek:65); *Podařilo se nám zastavit taxíka* (I.Klíma:88); *Nechtělo se mi u ní sedět* (O. Vočková:6); *Chtělo se jí najednou sřašlivé se zasmát* (F.Šrámek:292) та ін. У таких конструкціях давальний суб'єкта виражає носія, схильного до дії, причому завжди прагне зайняти позицію після дієслова. До таких речень Фр. Данеш відносить і речення з модальним значенням необхідності, примусовості і можливості, які передбачають відсутність суб'єкта, що фактично включає їх у структурно-семантичне поле безособовості [Данеш 1981, 49].

Слов'янські речення дієслівного типу, зокрема безособові, перебували в центрі уваги ще одного відомого чеського граматиста Р. Мразека, який у праці «Про односкладні дієслівні речення» встановив спільні і відмінні характеристики безособових речень у чеській та російській мовах. Для нас дуже важливо, що саме безособові конструкції серед інших односкладних найбільше цікавлять дослідника (автор згадує ще і номінативні, неозначено- та узагальнено-особові, й інфінітивні). Р. Мразек відзначає, що термін «односкладний» (рос. односоставный), який функціонує в російському мовознавстві, не є співвідносним із чеським терміном «jednočlenný», що може бути визначальним при кваліфікації саме безособових речень. Він кваліфікує безособовість як відсутність синтаксичної спрямованості дії або стану, виражених предикативним членом, на підмет за відсутності називного відмінка у структурному центрі та за умови змістової замкненості конструкції. Оскільки у слов'янських мовах, зокрема російській і чеській, безособовість речення може зумовлюватися різними мовними чинниками, Р. Мразек у іншій статті «Диференціація слов'янських мов у сфері модальності» аналізує матеріал з урахуванням їх, зазначаючи, що багатьом групам безособових речень у російській мові як за формою, так і за змістом відповідають безособові речення у чеській мові, але є і безумовні розбіжності, особливо з точки зору модальності [Mrázek 1973, 177–184].

Нагадаємо, що вчення про семантично-синтаксичну структуру речення у слов'янських мовах спирається на положення про провідну роль дієслова у формуванні речення. Впливаючи на кількість учасників позамовної ситуації, дієслово визначає їх структурно-семантичну взаємодію. У сучасній чеській лінгвістиці цих учасників позамовної ситуації прийнято називати *партиципантами*. Уважний аналіз цієї теорії дає нам право стверджувати, що партиципанти на семантичному рівні відповідають актантам у Л. Теньєра та більшості елементів теорії валентності, а явище інтенції на семантичному рівні відповідає валентності на рівні синтаксичному.

Помітною подією у славістичній науці стала монографія українського богеміста Й.Ф. Андерша «Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською», у якій встановлено спільні характеристики і відмінності реченневих одиниць у чеській і українській мовах. Докладний структурно-семантичний опис простого речення в чеській мові автор подає у зіставленні з українською, використовуючи методику синтаксико-семантичного моделювання. Відомий граматист зазначає, що в

сучасних дослідженнях із синтаксису моделі речення розглядаються здебільшого без урахування їх комунікативних функцій. Така методика досліджень, на його думку, позбавляє вчених можливості дати детальну інтерпретацію багатьох слов'янських речень, які будуються за однією і тією ж структурною моделлю, але розрізняються характером синтаксичних функцій своїх компонентів. Саме тому, описуючи структурні моделі речення в чеській та українській мовах, він спирається не лише на форму лексичних компонентів, які їх конституують, але і на характеристику цих компонентів як членів речення [Андерш 1987, 5]. Досліджуючи переважно прості двоскладні речення, автор враховує кількість і якість компонентів валентної моделі речення, а також наявність чи відсутність лівовалентної функціонально-синтаксичної позиції підмета [Андерш 1987, 20].

Врахування поділу елементарних слов'янських речень на двоскладні та односкладні, що має фундаментальне значення для розрізнення предикативних синтаксичних одиниць, ґрунтується у автора на критерії наявності чи відсутності підмета у аналізованих мовах, дозволило вченому виділити в чеській і українській мовах п'ятнадцять основних мінімальних реченневих валентних типів, п'ять із яких стосуються односкладних речень. Ототожнення Й.Ф. Андершем структурної основи речення з його валентною моделлю і включення до неї, крім підмета й присудка, і деяких необхідних другорядних членів речення, на нашу думку, не тільки підтвердило доцільність поділу речень на двоскладні й односкладні структури, а й доповнило і збагатило теорію слов'янського речення. Учений аргументовано стверджує, що суб'єкт і дієслівний предикат, які пов'язуються між собою відношенням предикації, або ж власне дієслівний предикат у ролі єдиного головного члена речення складають конструктивне ядро двоскладних і односкладних мінімальних реченневих структур, інші члени (додаток, дуплексив і обставина), будучи зумовленими семантичною неповнотою дієслівного предиката, надають їм інформативну завершеність [Андерш 1987, 22].

На рівні односкладних речень Й.Ф. Андерш у чеському синтаксисі виділив такі структури:

1) Структура *Vfimp Praed* – дієслівний предикат є самодостатнім, тобто не відкриває жодних функціонально-синтаксичних позицій: *Prší. Hřmí. Šeří se. Stmívá se.*

2) Структура Vfimp Praed – Obj – дієслівний предикат відкриває позицію додатка: *Mrazi mě. Ulevilo se mi.*

3) Структура Vfimp Praed – Adv – дієслівний предикат відкриває позицію обставини: *Z komínu se kouřilo.*

4) Структура Vfimp Praed – Obj1 – Obj2 – дієслівний предикат відкриває позиції двох додатків: *Zdálo se mi o Vás.*

5) Структура Vfimp Praed – Obj – Adv – дієслівний предикат відкриває позиції додатка і обставини: *Udělal se mu dobře* [Андерш 1987, 20–21].

Поряд із цим у чеській науковій літературі аналізуються такі речення, у яких підмет відсутній або виражений таким чином, що його важко визначити.

Синтаксично релевантною до структури речення у чеській мові є категорія стану, оскільки зміна активної форми дієслова на пасивну призводить до переорганізації самої мінімальної реченнєвої структури, а категорії числа і роду іменника або займенника лише модифікують окремі компоненти мінімальної реченнєвої структури (пор.: *Mně se stalo!* (J. Hilbert:86); *Ulevilo se mi* (R. Jesenská:57); *Zdálo se jim* (P. Kles:75)), але не змінюють її синтаксичного статусу (в основі наведених речень лежить одна і та ж структурна модель: Vf imp refl – Sd) [Андерш 1987, 26]. Дієслівні категорії особи, числа, роду і виду стають синтаксично релевантними, коли лівовалентна позиція ліквідується, а лівовалентний компонент переміщується в позицію детермінантів чи взагалі усувається, напр.: *Vladimírovi se zdálo* (K. Žák:110); *A zdálo se mu* (K. Žák:111); *Tvrđilo se* (K. Sezima:133); *Stalo se, stalo* (L. Ziková: 27).

Як показують наші спостереження, в аналізованих односкладних реченнях безособовий дієслівний предикат має разом з морфемою – *se* постійно закріплену форму 3-ї особи однини середнього роду. Тому модально-часові конфігурації мінімально-реченнєвої структури можна кваліфікувати як її парадигматичні варіанти.

З історії чеського синтаксису відомо, що крім відмінкових форм іменника і прийменниково-іменникових форм в оформленні й розрізненні структурних моделей односкладного речення можуть брати участь також прислівники, прикметники та інфінітиви. При цьому різні граматичні форми, займаючи ті самі валентні позиції, можуть вступати у функціональні відношення взаємозаміни, а структурна модель здатна накладати обмеження на конкретний лексичний матеріал, який заповнює її функціонально-синтаксичні

позиції, зокрема Vf imp, сприяючи тим самим формуванню семантичних груп дієслів [Андерш 1987, 26–27].

Треба наголосити, що процес лексичного наповнення структурної моделі односкладного, зокрема безособового, речення у слов'янських мовах також має двосторонній характер: перетворює формальну схему у виразник певного конкретного змісту і, залежно від конкретного значення лексеми наповнення структурної моделі, вимагає чи не вимагає появу компонентів, що поширюють структурну схему, впливаючи тим самим і на структурний, і на семантичний тип речення. Семантика речення – це перш за все проблема взаємодії мовної структури і вираженого нею позамовного змісту [Běličová 1982,10–11]. Структура речення формується взаємодією двох планів, в одному з яких відбивається зв'язок речення з об'єктивним світом, а в іншому – зв'язок його з процесом мислення, з комунікативним наміром мовця. Така взаємодія семантичних компонентів формує семантичну структуру речення [Běličová 1982,11].

Таким чином, категоріальні поняття «особовість/безособовість» мають у чеській мові два можливих втілення, вказуючи на:

1. Відсутність суб'єкта дії (його нереальність): *Zetmělo se* (R.Jesenská:53); *Prší* (H.Pavlovská:40); *Odpoledne prší* (Mája Z.:42); *Tmělo se a tmělo* (K.Sezima:127); *Mně nechutnalo* (Mája Z.:43); *Napadlo ho* (P. Kles:74); *Stmívá se* (K.Sezima:157); *Zdálo se jim* (P. Kles:75); *Pršívá* (M.Majerová:36); *Svívalo* (V.Vančura:118); *Venku už nesněžilo* (I.Klíma:52); *Třásl se jeho* (J.Hilbert:88).

2. Усунення суб'єкта дії (його необов'язковість): *V noci se zadělalo těsto* (Mája Z.:42); *Na mezinárodní Karlově univerzitě se přednášelo samozřejmě latinsky* (D.Šlosar: 17); *Bylo mi uloženo* (V.Dyk:262); *Mnoho dětí bylo umačkáno, několik žen odneseno polomrtvých* (K.Sezima:122); *Bojovalo se v ulicích Budapešti* (P.Tigríd:41); *Vonělo tu velikonočním mazancem, ruměným a křížem pukajícím* (M.Majerová:99).

Важливим елементом теорії односкладного, зокрема безособового, речення у чеській мові є твердження окремих дослідників синтаксичної семантики про те, що існуючий зміст таких висловлювань можна звести до певних семантичних схем, чи формул, які відображають основні семантичні відношення у мові і можуть скласти семантичну базу граматики мови, яка ґрунтувалася б на функціональній основі.

Наявність таких семантичних схем і структурних моделей безособових речень у чеській мові засвідчує спільні характеристики слов'янських односкладних реченнєвих конструкцій і виявляє структурну і семантичну специфіку чеських односкладних предикативних одиниць дієслівного типу.

1. *Андерш Й. Ф.* Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською / Й.Ф. Андерш. – К.: Наукова думка, 1987. – 190с. 2. *Данеш Ф.*, К семантике основных синтаксических формаций / Ф.Данеш, К.Гаусенблас // Грамматическое описание славянских языков. Концепции и методы. – М.: Наука, 1974. – С.90–97. 3. *Данеш Ф.* Семантична структура речення, 1981:49; 4. *Bauer J.* Syntactica slavica / J. Bauer. – Brno: Univerzita J.E. Purkyně, 1972. – 471s. 5. *Běličová H.* Semantická struktura věty a kategorie pádu / H. Běličová. – Praha: Academia, 1982. – 160 S. 6. *Mrázek R.* Дифференциация славянских языков в сфере модальности / R. Mrázek // Otázky slovanské syntaxe. – Brno: Univerzita J.E. Purkyně, 1973. – № 3. – S.177–184. 7. *Trávníček F.* Historická mluvnická česká III, Skladba / F. Trávníček. – Praha: 1956. – S.167–190. 8. *Zubatý J.* Die «man» - sätze / Studie a články. Sv. 2, Výklady tvaroslovné, syntaktické a jiné / Josef Zubatý. – Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1954. – S. 437–477.

Каленська А.С., студ.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка

МОРФОЛОГІЗОВАНА СУБСТАНТИВАЦІЯ В ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІЙ СИСТЕМІ ТУРЕЦЬКОЇ МОВИ

У статті розглядаються процеси транспозиції у лексико-граматичній системі сучасної турецької мови. Досліджується частиномовна класифікація турецької мови, морфологізована субстантивація та її реалізація у структурі турецького речення.

Ключові слова: морфологізована субстантивація, транспозиція, лексико-граматична система, частини мови, граматичні категорії іменника, словозмінний афікс, синтаксичний рівень, транспозит.

В статье рассмотрены транспозиционные процессы в лексико-грамматической системе современного турецкого языка. Изучается дифференциация частей речи турецкого языка, морфологизованная субстантивация и её реализация в турецком предложении.

Ключевые слова: морфологизованная субстантивация, транспозиция, лексико-грамматическая система, части речи,